

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MƏİŞƏTİNDƏ BƏZİ GEYİMLƏR HAQQINDA

Tural Mirzəli oğlu Şiriyev
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
tural.shiriyev@mail.ru

Açar sözlər: *islam mədəniyyəti, geyim, aba, əmmamə, çarşab*

Geyim mədəniyyəti xalqımızın ənənəvi məişətində xüsusi yeri olan maddi-mədəni elementlərdən biridir. Azərbaycanda tarixən digər mədəni ünsürlər kimi, ənənəvi geyimlər də ictimai-iqtisadi və sosial-ideoloji amillərin təsiri altında formalaşmışdır. Bu baxımdan, məqalədə Azərbaycan xalqının orta əsr geyim mədəniyyətində islamın rolu araşdırılır. Belə ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında tədqiqata cəlb edilən dini məzmunlu kişi və qadın geyim nümunələri xalqımızın mədəni-ictimai və məişət həyatında islam mədəniyyətinin oynadığı rolun öyrənilməsinə imkan verir. Aparılan tədqiqat islam mədəniyyətinin xalqın ənənəvi məişət mədəniyyəti ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində Azərbaycanda özünəməxsus milli-mədəni xüsusiyyətlərin formalaşdığını aydınlaşdırır.

SOME TYPES OF CLOTHING IN THE MEDIEVAL CULTURE OF AZERBAIJAN

Tural Shiriyev

Key words: *Islamic culture, clothing, aba, ammameh, charshab*

The article is dedicated to some of religious clothing used in the past. The article examines the factors that influence the formation of clothing culture and it becomes clear that, while in the first stage it was formed under the influence of geographical factors, in the second stage it was much exposed to the influence of cultural changes, social-economic and political factors. Alongside that, the article studies technical and ethnographic characteristics of aba, ammameh, chadra and charshab, on the basis of its various samples.

О НЕКОТОРЫХ ВУДАХ БЫТОВОЙ ОДЕЖДЫ В СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Турал Шириев

Ключевые слова: *исламской культуры, одежда, аба (хламида), чалма, чадра*

Статья посвящена религиозной одежде, которая использовалась в прошлом. На основе материала Национального Музея Истории Азербайджана. В статье исследуется действующий формирование на формирование культуры одежды и стало известно что, культура одежды на первом этапе развития формировалос под влиянием географических факторов, в следующих стадиях развития подвергалась больше культурным изменениям, социально-экономическим и политическим факторам. В связи с этим на основе различных видов аба (хламида), чалма, чадры и чаршаба в статье исследуется их технические и этнографические особенности.

Azərbaycanda islam dini yayıldıqdan sonra ölkə ərazisi müsəlman mədəniyyəti sisteminə daxil oldu. Bir çox Şərq xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan əhalisinin məişətində də müsəlman mədəniyyəti elementləri ön plana keçdi.

Azərbaycanda islam dini qəbul edildikdən sonra maddi mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, geyim mədəniyyətində də böyük dəyişikliklər baş verdi. Tədricən azərbaycanlılar arasında ərəblərin geyim mədəniyyətinə xas olan ünsürlər, xüsusilə də, əba və əmmamə kimi geyim növləri yayılmağa başladı [5, s.10]. Bu geyimlər dini təyinatlı sayılsa da, şəriət qaydaları baxımından, əslində, islamın vacib buyurduğu şərtlərdən deyildir. Buna baxmayaraq, islamı bilavasitə ərəblərdən mənimsəyən bir sıra Şərq xalqlarında islam Peyğəmbəri və səhabələrinin ardıcılı olmaq, onlara bənzəmək təəssübkeşliyi əsasında etnik mədəniyyət elementləri dini dəyərlər kimi qəbul edilmişdir.

Bəzi müəlliflər əbanın öz biçimi və formasına görə Midiya üst geyimlərini xatırladığını əsas gətirərək, bu geyim növünün Midiya geyim ənənələri əsasında meydana gəldiyini güman edirlər [5, s.10]. İnkər etmək olmaz ki, hələ islamaqədərki dövrdə belə geyim tipləri Qafqaz xalqları üçün ənənəvi geyim növü kimi spesifik olmuşdur. Çunki geyim mədəniyyətinin formalaşmasında iqlim şəraitinin də vacib rolunu nəzərə alaraq, demək olar ki, isti iqlim şəraitində yaşayan bir çox Şərq xalqları qədim və orta əsrlərdə məhz bu amilin təsiri ilə daha sadə, yüngül biçimli və boya-boy açıq olan geyim

növlərinə üstünlük vermişlər. Buna baxmayaraq, geyim mədəniyyəti tariximizdə məhz əba adı ilə özünə yer alan geyimin Midiya geyimlərinin varisi hesab edilməsi deyil, Azərbaycanda islam dininin tarixi ilə eyni yaşa malik olması və islamla əlaqədar qəbul edilmiş ənənə olması mülahizəsi daha doğru sayıla bilər. Ehtimal ki, Azərbaycanda islam təliminin yayılması prosesində ərəb qəbilələri və tayfalarının buraya köçürülməsi [6, s.37], ərəb mədəniyyəti ilə tanışlıq yerli mədəniyyətə təsirlə müşayiət olunmuşdur ki, əbanın bu ərazidə yayılmasını da bunun nəticəsi kimi izah etmək olar.

Digər bir elmi həqiqət də ondan ibarətdir ki, geyim mədəniyyətinin uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi kimi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, mədəni həyat səviyyəsini, tarixi-mədəni əlaqələrini tərənnüm etməsinə və hətta etnogenez problemlərinin belə həllinə yardımçı ola bilməsinə [2, s.99] baxmayaraq, maddi mədəniyyətin bu sahəsi digər sahələr qədər mühafizəkar deyildir və daim inkişaf edərək, müasirləşən, ictimai-mədəni dəyişikliklərin təsirinə daha çox məruz qalan mədəniyyət etiketi kimi varislik ənənələrinə söykənmir. Bunun, nəinki yüzilliklər kəsiyində, hətta ictimai-mədəni inqilabların baş verdiyi bir neçə onilliklər ərzində belə müşahidə edilməsi mümkündür. Bütövlükdə isə, yalnız xüsusi bir dünyagörüşü prinsiplərinə bağlı olduğu halda mədəni ünsürlər daşınır və heç bir ictimai-iqtisadi və mədəni dəyişikliklər onu aradan götürə bilmir. Burada bir məqam qeyd edilməlidir ki, bu cəhət xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinə bilavasitə bağlı olduğu üçün dünyanın bütün xalqlarına şamil edilməməlidir.

Xalqın etnik psixologiyasının formalaşmasında siyasi-coğrafi amillərin, əsasən də, tarixi proseslərin həlledici rolunu nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mədəni ənənələrdən qısa zaman kəsiyində imtina edilməsi, əsas etibarilə, uzun tarixi dövrlərdə bir-birini əvəz edən müxtəlif siyasi-ideoloji sistemlərin təsiri altında yaşamış xalqlar üçün xarakterikdir. Bunu Azərbaycan xalqının son bir neçə əsr ərzində keçdiyi tarixi proseslərin timsalında da təsdiq etmək olar. Məsələn, XIX əsr Azərbaycan milli geyimlərinin tədricən dəyişilməsi və aradan çıxması ilə səciyyələnir. Bizə məlum olan tarixi proseslərin nəticəsi kimi getdikcə əhəmiyyətini itirmiş ənənəvi geyimlər Rusiyadan gətirilmiş ucuz parçalarla əvəz olunmuşdur. Belə sadə biçimli, bəzəksiz geyimlər getdikcə məişətə daxil olurdu ki, bu da mərkəz şəhərlərə, sonralar isə tədricən ucqarlara yayılaraq, bütövlükdə milli geyimlərin sıradan çıxmasına səbəb olurdu [5, s.25].

Fikrimizcə, qeyd edilənləri nəzərə alaraq, demək olar ki, Midiya dövrü geyim mədəniyyətinin, ictimai-siyasi amillərdən asılı olmamaqla, bu günə qədər qorunub saxlanması Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni təbəddülat və inkişaf qanunlarına uyğun deyildir.

*Əba. XIX əsr
MATM, İnv.753*

Xələti xatırladan əba adətən iki hissədən – qəba (əba içi) və əba adlanan üst geyimdən ibarət olur. Nisbətən qısa və möhkəm parçadan tikilən qəba ruhanilər üçün, adətən bəzəyi olmayan, sadə [1, inv. №183], imkanlı şəxslərdə isə üzərində naxışları olan bəzəkli parçalardan hazırlanırdı [1, inv. №753, 4598]. Belə qəbaların çiyni, qolları və ətəkləri qızıl və gümüş saplarla toxunardı. Üzərində olan zərli tikmələrin (ərəbcə “tiraz”) arasında kufi yazılarla həndəsi naxışları xatırladan sözlər – əksər hallarda, ölkəni idarə edən hökmdarın və ya sərkərdənin adı yazılırdı [5, s.10]. Əbanın üst hissəsi isə ön tərəfdən boyaboy açıq və enli olurdu. Ətəkləri yerə qədər uzanan əbanın qolları, adətən, uzun olurdu.

Tarixi materiallardan aydın olur ki, keçmişdə əba təkcə ruhanilərin deyil, müəyyən ziyalı təbəqənin də xüsusi hallarda istifadə etdiyi geyim növü olmuşdur. Belə əbalar öz quruluşu və bəzək elementlərinə görə ruhani əbalarından fərqlənmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda qorunan yazıçı-dramaturq M.F.Axundova məxsus əba nümunəsi bunu bir daha təsdiq edir [1, inv. №7233]. Lakin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus-Avropa cəmiyyəti ilə mədəni əlaqələrin təsiri altında bir çox məmur və ziyalı zümrənin istifadə etdiyi əbalar da getdikcə öz əhəmiyyətini itirərək Avropa geyim növləri ilə əvəz olunmağa başladı. Beləliklə, həmin dövrlərdən etibarən əba, bir qayda olaraq, dini məzmun daşımaqla, yalnız ruhanilərin xüsusi geyim növü kimi qəbul edildi.

Elmi ədəbiyyatda sözügedən geyim növlərinin geniş istifadə edildiyi XVI əsrdə Azərbaycanın ənənəvi üst geyimləri sırasında əbanın xüsusi yer tutduğu qeyd edilir. Bu dövrə məxsus əbalar bədəndə kip oturması, qollarının nisbətən dar olması, ətəklərinin isə, adətən, kəməyə sancılması ilə seçilmişdir. Əbanın bu xüsusiyyətlərini həmin dövrün miniatürlərində və bir çox tarixi sənədlərdə (fotoşəkillərdə) aydın şəkildə görmək olur. Bu dövrün əbaları adətən iki cür olurdu; birisi soldan sağa gətirilib sağ qolun altında qaytanla bağlanır, ikincisi isə qabaqdan düyünlənirdi [5, s.17]. XIX-XX əsrlərə aid əbalar isə, qeyd etdiyimiz kimi, istər qol, istərsə bədən hissəsinin kifayət qədər enli olması ilə xarakterik olmuşdur.

Ruhani baş geyimi olan əmmamə də keçmişdə Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Afrika, Orta Asiya, o cümlədən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Adətən araqcın, fəs, yaxud küləhin üstündən xüsusi qaydada dolanan əmmamə çox vaxt ensiz ipək parçadan olurdu.

Qayda üzrə əmmamə qoyan şəxs həddi-buluga çatmış olmalı idi. Başlıca olaraq, ağ, qara, bəzən də göy və yaşıl rənglərdə olan əmmamələr müxtəlif zümrələr arasında parçanın rənginə, keyfiyyətinə, uzunluğuna və dolanma xüsusiyyətlərinə görə, bir növ sahibinin sosial mənsubiyyətini ifadə edirdi. Əmmamənin rəngi, ölçüsü və başa dolanma formaları hər dövrün öz qaydalarına uyğun olmuşdur. R.Əfəndiyevin tədqiqatlarına görə, XVI əsrin ən çox yayılmış əmmamələri, əsasən, ağ rəngli olmuşdur. Şah, vəzir və ya rütbəli ruhanilərdə yaşıl, qeyri-müsəlmanlarda – ermənilərdə qara, yaxud göy, yəhudilərdə isə sarı rənglərdə olmalı idi. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, alim, şair, rəssam və digər mədəniyyət xadimləri isə nisbətən böyük və ağ əmmamə qoyardılar [4, s.168].

Keçmişdə əmmamələri başa dolamağın da hər zümrə üçün xüsusi qaydası olmuşdur. Alimlər, şairlər, yaxud rəssamlar əmmamənin ucunu sol tərəfdən çiyinləri üstə salır və yalnız namaz qıldıqları zaman ucunu çənə altından gətirib sağ tərəfdə bağlayırdılar. Yüksək rütbəli əyan və hərbcilər isə əmmamənin üstündən 12 daş taxar və ya zərli xətlər çəkirdirdilər. Təriqətçilik simvolu kimi belə baş geyimlərinin üzərində bəzi hallarda Məhəmməd Peyğəmbərə, yaxud İmam Əliyə işarə olaraq böyük və qiymətli bir qaş, ətrafında isə digər imamların şərəfinə nisbətən kiçik ölçülü daşlar düzülürdü. Bəzən əmmamələrin yandan sallanan ucu naxışlarla bəzənər və aşağısı isə çox vaxt saçaqlı olardı. Orta əsrlərdə Azərbaycanda müxtəlif nəbati naxışlı, ucu şiş əmmamələrlə yanaşı, sadə, bəzəksiz əmmamələr də geniş yayılmışdı.

*Əmmamə. XVIII əsr
MATM, İnv.9885*

Keçmişdə əmmamədən yalnız başa dolamaq üçün deyil, həm də lazım gəldikdə süfrə, qurşaq, hətta kəfən kimi də istifadə edilərdi. Ona görə də, ənənəyə görə əmmamənin ölçüsü onu istifadə edən şəxsin boyuna uyğun olmalı idi [4, s.168]. Sözsüz ki, bu, həmişə nəzərə alınmamış və ayrı-ayrı dövrlərdə dəbə uyğun olaraq müxtəlif ölçülərdə qəbul edilmişdir.

Alman tədqiqatçısı H.Höts Səfəvi dövrü əmmamələri əsasında müəyyən etmişdir ki, bu baş geyimi XVI əsr boyu bir neçə dəfə öz ölçüsünə və formasına görə dəyişilmişdir. Belə ki, 1530-cu ildə baş geyimlərinin uzununu eninə 2x1, 1535-ci ildə 3x1 m, əsrin ikinci yarısından sonra isə qısalaraq 1x1 m ölçüsündə olmuşdur. Beləliklə, müəllif sübut edir ki, XVI əsr ərzində baş geyimləri müxtəlif ölçülərdə uzanıb-qısalmaqla, tədricən enlənir və əsrin ikinci yarısında əmmamənin içindən uzanan qırmızı başlıq tamamilə yox olur [5, s.15].

Azərbaycan milli qadın geyimləri də özünün zəngin çalarlarına və çeşid müxtəlifliyinə görə dünya xalqları mədəni irsinin inciləri sırasındadır. Bu baxımdan qadın baş geyimi dəstləri də diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda qadın baş geyimləri sırasında çadra və çarşab öz orijinallığı və tarixiliyinə görə xüsusi

yer tutur. Çadra və çarşabın tarixi və mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzən tutarlı mənbə və sənədə əsaslanmadan, çarşabın İranda Qacarlar dövründə meydana gəldiyini və onun heç bir dini inancla əlaqəsinin olmadığını iddia edirlər. Şübhəsiz, belə mülahizələr əsassızdır və xeyli sayda tarixi sənədlər sübut edir ki, çadra, çarşab və buna bənzər baş örtüklərindən istifadə edilməsi xeyli keçmişə bağlıdır. İslam alimlərinin böyük bir qrupunun isə nəzəri budur ki, çadra və çarşab məhz islamın gətirdiyi geyim mədəniyyətidir. Bu mülahizənin əsası kimi Qurani-Kərimdə Əhzab surəsinin 59-cu ayəsinə istinad edilir: “Ya Peyğəmbər! Zövcələrinə, qızlarına və möminlərin həyat yoldaşlarına de ki, (naməhrəm yanında) çarşablarını örtünlər. Bu, onların tanınması və onlara əziyyət verilməməsi üçün daha münasibdir. Allah bağışlayan və rəhm edəndir.” [7, Əhzab surəsi, ayə-59].

Ayədə qeyd olunan ərəbcə “cələbib” sözü “cilibəb” sözünün cəm forması olub, bədəni tamamilə örtən gen paltar mənasını daşıyır. Keçmişdə sözügedən baş geyimlərinin dini təyinatlı olduğunu göstərən digər mühüm bir cəhət də ondan ibarətdir ki, qadınların və yetkinlik yaşı çatmış qızların başıaçıq gəzməsi yolverilməz hesab edilirdi ki, bu da bilavasitə, naməhrəm nəzərindən qorunmaq kimi islamdan irəli gələn əhkamlara bağlı ola bilərdi. Baş geyimlərinə aid olan bu amilin, ictimai və sosial mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün qadınlar üçün eyni məzmun daşması bu fikri bir daha təsdiq edir.

*Çarşablar. XIX əsr
MATM, İnv.7122, 8069*

Elmi ədəbiyyatda keçmişdə qadın baş geyimlərinin onların ictimai vəziyyətini əks etdirdiyi və bir növ qadın hüquqsuzluğunun göstəricisi olduğu qeyd edilir [9, s.114]. F.Engels bunu hətta kişilərin qadınlara qarşı olan zülmü kimi izah etmişdir [3, s.222]. Müasir elmi ədəbiyyatda isə belə bir fikrin ardıcılılarına görə qadının yaşmaqla ağzını bağlaması, sanki, onun kişi ilə danışmaq hüququ yoxdur – kimi daimi xatırlatma əlaməti daşımışdır [10, s.119]. Şübhəsiz, nəzərdə tutulan dövrdə, yəni XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadınların ictimai və ailə vəziyyəti son dərəcə məhdudiyətlər və hüquqsuzluqlarla səciyyəvi olmuşdur. Odur ki, bir çox dini-əxlaqi dəyərlər öz həqiqi mahiyyətindən uzaq düşmüş və əksər hallarda kortəbii qəbul edilərək, qadınların köləliyini simvolizə etmişdir. Razılaşmadığımız məqam isə budur ki,

marksist ideologiyaya tam olaraq yuvarlanan belə müəlliflər öz dövrü üçün (XIX – XX əsr) ənənəvi olan belə baş geyimlərinin xalqın uzaq keçmişindən miras qalan mənəvi, əxlaqi cəhətlərini nəzərə almamış və bunu yalnız hüquqsuzluq, cəhalət və patriarxallığın qadın üzərindəki despotluğu kimi

səciyyələndirmişlər. Halbuki, istər baş örtüyü, istərsə yad kişi qabağında üzün yaşınması kimi adət və qaydalar, eyni zamanda, mənşəyi etibarilə, öz dövrünün qadın isməti və həyasını ehtiva edən əxlaq və mənəviyyat göstəriciləri olmuşdur. Nəzərə alınmalıdır ki, tarix boyu əxlaqi dəyərlər və bundan irəli gələn qaydalar öz formasını dəyişsə də, məzmunu etibarilə xalqımızın ruhunda, onun ailə və ictimai münasibətlərində bu gün də yaşamaqdadır.

Keçmişdə əksər müsəlman-şərq ölkələrində də geniş istifadə edilmiş və bədəni topuğa qədər bürüyən çadra adətən evdən çıxarkən geyinilərdi. Etnoqraf F.Vəliyevə görə keçmişdə Abşeron, Muğan, Talış və Naxçıvan bölgələrinin kəndləri istisna olmaqla, çadra kəndli məişəti üçün, demək olar ki, xarakterik olmamışdır. Kənd yerlərində qadınlar, adətən, baş şalının boyuna dolanan qanadı ilə ağız və burunun ucuna yaşmaq alırdılar [8, s.99].

Əsasən biçim tərzinə görə fərqlənən çarşabın Azərbaycanda iki forması geniş yayılmışdı. Daha çox Lənkəran-Astara və Naxçıvan etnoqrafik bölgələri üçün xarakterik olan yarım dairəvi-oval çarşablar adətən boğazın altından salınan qaytanla bağlanırdı [9, s.115]. Bu, onu çadradan fərqləndirən başlıca cəhət idi. Xalq arasında “qutu çarşab” kimi tanınan düzbucaqlı çarşablar isə, əsasən, Şəki-Zaqatala, Abşeron, Qarabağ və Ordubad ərazilərində yayılmışdı [9, s.115]. Azərbaycanda bu baş geyimlərinin forma və xüsusiyyətləri haqqında Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları geniş məlumat verir. Belə ki, əksəriyyəti XIX – XX əsrin əvvəllərinə aid olan çadra və çarşab nümunələri özünün rəngarəng çeşidlərdə hazırlanması ilə seçilir. Çeşid müxtəlifliyinin başlıca səbəblərindən biri bu çarşabların ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində hazırlanması və özündə müxtəlif sənətkarlıq məktəblərinin lokal-bəddii xüsusiyyətlərini əks etdirməsi ilə bağlı olmuşdur. Burada saxlanılan nümunələr əsasında aydın olur ki, çadra ilə çarşab arasında parçanın növünə görə əsaslı fərqlər olmamışdır; istər çadra, istərsə də çarşablar daha çox sadə rəngli atlasdan, dama-dama keci və müxtəlif çeşidli ipək parçalardan, bəzən isə xara və çit parçalardan hazırlanırdı. Ölkədə çadra və çarşabın əsas istehsal yerləri Şamaxı, Qarabağ, Basqal, Mücü, Şəki, Gəncə, Şuşa və başqa sənətkarlıq mərkəzləri olmuşdur [2, s.309].

Beləliklə, aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycan xalqının məişət mədəniyyətində islam dəyərləri əsasında formalaşmış adət və qaydalar özünəməxsus yer tutmuş, xalqın məişət həyatının ayrılmaz hissəsi kimi nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Lakin Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra aparılan ideoloji islahatlar nəticəsində xalqın inanc sistemi və ictimai şüurunda ciddi dəyişikliklər meydana gəlir. XX əsrin birinci yarısından başlayaraq, bir çox mədəni dəyərlər kimi, geyim mədəniyyəti də təbəddülatlara uğrayır, əba, əmmamə, çadra və çarşab kimi bir çox ənənəvi geyim növləri aradan çıxmağa başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Etnoqrafiya fondu.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007
3. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. K.Maks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1953.
4. Əfəndiyev R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
5. Əfəndiyev R. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri (Geyimlər). Bakı, “Azərnəşr”, 1960.
6. Əliyeva N.A. Ərəb-islam mədəniyyətinin təşəkkülündə naxçıvanlı ziyalılarının rolu (VII-XIV əsrlər)// Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Bakı, “Elm”, 2005. s.35-48.
7. Qurani-Kərim (ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı, “Azərnəşr”, 1991.
8. Vəliyev F.İ. Geyimlər. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
9. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010.
10. Алекперов А.К. Женская одежда Азербайджана // Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, Изд. АН Азербайджана, 1960.